

Eesti keskaeg uues valguses

Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg. Autorid: Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem, Ivar Leimus, Kersti Markus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Erki Russow, Anti Selart, Marek Tamm, Heiki Valk. Koostanud ja toimetanud Anti Selart. Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut. Tartu, 2012. 456 lk.

I

Kaua oodatud keskaja-kõide sarjas „Eesti ajalugu” on viimasel ajal põhjustanud harukordse avaliku „ajaloosõja”, kus lisaks retsensioonidele on võinud näha sõnavõtte nii kirjutavas ajakirjanduses, televisioonis kui ka elektroonilises meedias. Toon on vaheldunud mõistvast ja heakskiitvast kuni sügava ja tulise vihani. See „Historikerstreit” levis metsatulekahju kiirusel Eesti ajaloost huvitatute rивidesse juba enne, kui keegi oli suutnud rahulikult läbi lugeda kogu massiivse teose. Väga harva võib ajakirjanduse veergudel ajendatuna ajalooteosest näha nii suuri ja värvikaid pealkirju kui nüüd, selle väitluse puhul. Väljastpoolt tulnud vaatlejale tundub see hämmastav. Milles on siis öieti küsimus?

On kindel, et „Eesti ajalugu II” tekitatud reaktsioone hakatakse hoolikalt analüüsima, kui aeg on selleks küps. Praegusel hetkel võin soomepoolse vaatlejana ja peamiselt teiste perioodide kui keskaja uurijana keskenduda eelkõige teose nende osadele, mis on kõige lähemal minu harrastusalale.

„Eesti ajalugu II” tegijad on loobunud Eesti ajaloo rahvuslikust tõlgendusest ja pööranud oma pilgud Euroopasse. See suunamuutus oli nähtav juba varem, näiteks 2003. aastal Vikerkaares ilmunud Anti Selarti, selle teose toimetaja, artiklis „Muistne vabadusvõitlus”. Tegemist on õigupoolest perspektiivi muutmisega, sest faktid on enam-vähem endised. Suunamuutus ja rahvusvaheline lähtekoht on toonud kaasa selle, et tegemist ei ole enam mitte ainult eestlaste, vaid ka Eesti minevikus tegutsenud kõigi inimrühmade ajalooa. Keskkel kohal on maa, mitte enam rahvas. Kas samaaegselt on eestlased kaotanud oma ajaloo?

Muutus on minu arvates põhimõtteliselt õige, sest ajaloolased on üldisemalt Euroopa kesk- ja varauusaja puhul loobunud etnilise identiteedi rõhutamisest, sest allikates see enamasti ei ilmne. Siiski on mingil määral olemas ka rahvuslikku nägemust, eelkõige vanemat tüüpi ühiskondade puhul. See on levinud eelkõige etnoloogide seas (näiteks Kaj Birket-Smith), kelle uurimused põhinevad suulistel teadatel. Selle suuna esindaja on ka sotsioloog Anthony D. Smith, kelle väitel oli etnilisus ühtse identiteetseerimisvormina olemas vanadelgi aegadel, mitte küll üldiselt, vaid eelkõige ainult ühiskonna kõrgemates kihtides. On selge, et juba 15. sajandil alanud territoriaalsete riikide teke põhines juba suurtel kohalikel maa-alalistel üksustel, mida võib näha Prantsusmaa võitluses Jeanne d'Arci juhtimisel Inglismaa vastu, Itaalia riiklikus arengus Macchiavelli ajal ja Rootsi gooti ideoloogia looja piiskop Nicolaus Ragvaldi tegevuses, kusjuures Rootsis võeti sel ajal kasutusele sõna „isamaa”. Need liikumised olid kõik seotud eelkõige ülemkihtidega, samal ajal kui rahvas magas sügavat „ajaloound”. Täisverelise rahvustunde teke jäi Prantsuse revolutsiooni ja Herderi teoste ilmumise järgsesse aega. Eesti ajaloo senine tõlgendus on olnud suures osas sellise rahvustunde ärkamise tulemus. Siin ei ole midagi kummalist, sest rahvuslik ajalootõlgendus on olnud täiesti tavaline ka mujal maailmas.

II

Eesti ajalugu tasuks võrdluseks kõrvutada Soome ajalooa. Rahvusvaheline suund ilmneb ka uuemates Soome keskaja tõlgendustes, kuigi seda ei ole esitatud kokkuvõtlikult mingis üldteoses, vaid see on hajutatud moel olemas paljudes eriuurimustes. Olen ka ise kirjutanud samalaadses muutuste vaimus teose „Rootsi Idamaa” (rootsi keeles 2008, soome keeles 2010). Soome ajalugu meenutab Eesti ajalugu sel moel, et võõras võim – siinsel juhul Rootsi – vallutas ja integreeris endasse kogu maa umbes kuue-seitsmesajaks aastaks. Alles Vene võimu perioodil toimunud Soome suurvürstiriigi moodustumine ja rahvuslik ärkamine muutsid soomlased rahvuseks. Varasem soome rahvuslik ajalookirjutus vaatlus maa ajalugu enamasti 6. detsembril 1917 sündinud vabariigi seisukohast lähtudes ja selles mõttes oli Rootsi võimu periood muidugi üks pikk soomlust lämmatanud „riiklik öö”.

Kõige uuem käsitlus on siis teistlaadne, kuid sedagi on võimatu nimetada õigeks, sest ajaloos ei ole midagi tõeliselt „õiget” ja suhtumise muutumine on tingitud eelkõige vaimses keskkonnas toimunud muutustest. Kaasajal arvatakse, et Rootsi – mida riigina ei olnud 12. sajandil õieti olemaski – levitas oma võimupiiri nii itta (Soome) kui põhja (Norrländisse) peamiselt rahulikul teel – kaubanduse, misjonitegevuse, kolonisatsiooni ja lõpuks lühikese aja jooksul ka relvastatud alistamise abil. See protsess kestis üle 150 aasta (umbes aastad 1157–1323) ja sellega seoses ei toimunud mingeid ristiretki. Kõiki kolme Soome tehtud, – Vahemere ristisõdade eeskujul nummerdatud – ristiretke, millesse on usutud, peetakse praegu väheste allikate vale tõlgendamise tulemuseks. Ristiretkedeks on nimetatud lihtsalt tähtsamaid sõjasündmusi. Selles osas on siis praegu olemas selge vahe Soome ja Eesti uurijate vahel, sest viimati mainitud uus keskaja käsitlus ongi ehitatud ristiretke-idee ümber. See on siiski mõistetav, sest Eesti ala ristiusustamine on palju paremini tuntud kui Soome oma ja ristiretk leidis tõepoolest aset. Henriku Liivimaa kroonika näol on Eestis selle kohta olemas tähelepanuväärne ajalooallikas, mida „Eesti ajalugu II” autorid siiski on võõrastanud ja jätnud selle kohta analüüsi esitamata.

Soomet ega soomlasi ei olnud kaasaegses mõttes keskaja alguses olemas. Soome (Finland) oli kõige läänepoolsema maakonna nimi, mis paiknes Turu ümbruses ja selle elanikud olid sel põhjusel soomlased. Teiste maakondade elanike kohta kasutati vastavalt nimesid hämelased, karjalased ja vähehaaval asustuse levides ka savolased, põhjalased ja uusimaalased. Need nimetused on piirkondlikud, mitte keelelised. Kogu ala kohta, mis laius Põhjamere rannalt läänes kuni Karjalani idas kasutati nime Idamaa, ladina keeles *partes orientales*. Alles 15. sajandi lõpuks sai maakonna nimi (Soome) järk-järgult selle tähenduse, mis varem oli Idamaal. Kõiki asukaid hakati nüüd kutsuma soomlasteks (finne), keelest sõltumata. Minu arvates ei ole siiski vale rääkida „soomlastest” ka varasematel aegadel, sest ajaloo keelekasutuseski võib sallida teatud vabadust. Vastasel juhul muutuks ajaloo vestlemine semantiliste küsimuste üle vaidlemiseks. Ja samalaadsed need eri hõimude esindajad olid, kuigi tegemist ei olnud veel ühtse, samal moel mõtleva rahvusega. „Küll see, kes mõistab kõikide meelt, mõistab ka soome keelt,” kirjutas reformaator Mikael Agricola 16. sajandil. Rahvas oli seega olemas, kuigi teda ei olnud.

Idamaa siirdumisel Rootsi võimu alla oli kolonisatsioonil suur ja isegi otsustav tähtsus, nii nagu ka praeguse Põhja-Rootsi ehk Norrlandi puhul. Peaaegu kõik Soome mererannad said Rootsist uued elanikud. Eesti alale, Saare-Lääne piiskopkonda suundunud eestirootslaste kolonisatsioon oli sellest peamisest väljarännusuunast eraldunud haru. See rahvarändamine oli osa Kesk-Euroopast ja Skandinaaviast ida poole suundunud *Drang nach Osten*’ist, demograafilisest nähtusest. Rootsist saabunud inimesed olid mõistagi rootslased, või täpsemalt rootsi alahõimude esindajad, kuid muidugi ei toimunud nende siirdumine uuele paigale sel põhjusel, vaid seetõttu, et nad olid juba ristitud. Rahvastiku siirdumisi mõjutasid muidugi kõikides migratsiooniuurimustes rõhutatud tavalised *push-* ja *pull*-tegurid, millele lisandus veel osaline naasmine endisesse kodukohta ja ahelmigratsioon, keele vahetamine ja identiteedi muutumine sotsiaalse tõusu või languse tulemusel. Vajaduse korral kolisid ühest kohast teise ka kõrgemate seisuste esindajad. Kolonisatsiooni aspekt ei ole siiski „Eesti ajalugu II” juhtmotiiviks, vaid sündmusi vaadeldakse puhtalt ususõja vaatenurgast lähtudes.

Rootsi tähtsus on Soome jaoks olnud väga suur. Soomlased muutusid mitmes suhtes (keel välja arvatud) rootslasteks. Usk, seadused, kombed, aineline kultuur, ühiskond – kõik see rootsistus, juhul kui see ei olnud juba enne integreerumist samalaadne. Soome keelde suulandus keskaja jooksul rohkem kui tuhat rootsi keelest laenatud sõna (mille hulgas oli küll suur osa rahvusvahelisi kultuursõnu), mis muutusid hääldamise poolest soomepäraseks. Kokku on eri aegadel soome keelde üle võetud umbes 4000 rootsi ja muu Skandinaavia laensõna. Kuna sellele vaatamata säilisid ka algsed läänemeresoome sõnad ja ka grammatiline struktuur, siis muutus keel väga varjundirikkaks. Kaasajal on soome ja rootsi keel sõsarkeeled, sest nende semantika on samalaadne, mis teeb tõlkimise väga kergeks, isegi kergemaks kui soome ja eesti keele puhul, sest neis kahes puuduvad sageli täpselt sama nüansiga mõisted.

Rootsist tulnud mõjutuste rõhutamine on Soomes jõudnud ajalooraamatutest argipäeva. Sel kevadel esitatakse Soome riigiteleviisioonis mitmeosalist sarja „Soome on rootsi”, mis on põhjustanud inimeste hulgas ja mitmesugustes foorumites teravaid reaktsioone. Sari on teadlikult provokatiivne ja ärritanud seetõttu rahvast. Eriti vihaselt on reageeritud sellele, et ristiusustamise vastupanu sümbol – Lalli-nime-

line talupoeg – on raamatutest ja kaanepiltidelt kadunud. Pärimuse kohaselt tappis Lalli piiskop Henriku, kuid teated tema kohta pärinevad 17. sajandi rahvaluulest, mistõttu on seda peetud vaid müüdiks. Siiski on rõõmustav, et ajalool on veel ka meie ajal nii suur tähtsus. Nii on ilmselt ka Eesti puhul.

Tekib küsimus, kas saame peagi ka Eestis näha „Eesti ajalugu II” ärgitusel tehtud telesarja nimega „Eesti on saksa”? Arvan siiski, et mitte, sest kõigepealt on põhjust uus keskaja üldesitus korralikult läbi seedida ja teiseks olid probleemid sakslastega siin tunduvalt suuremad kui Soomes rootslastega. Sakslased ei olnud head isandad ja seetõttu on Eestis sakslastele mitu korda ajaloo jooksul ust näidatud (1918–1920 ja 1939–1940), mida ei ole Soomes rootslaste puhul kunagi tehtud. Tänapäeval on olukord siiski teistlaadne ja Saksamaa on olnud just see maa, mille ajalooteadus on olnud eeskujuks „Eesti ajalugu II” jaoks ristsõdade käsitluses.

Esmapilgul tundub ristsõdade tõstmine võtmeküsimuseks Eesti ajaloo mõtestamisel olevat õnnestunud, kuid kas see ikka on seda? Ristsõdade mõiste oli keskajal niisama tundmatu kui muistne vabadusvõitlus. Seegi on hilisem mõttepilt, nii nagu Régine Pernoud näitab oma teoses „Les croisades” (1960), mida retsenseeritava teose kasutatud kirjanduse hulgas küll ei ole. Keskaegsed ususojad olid väga erilaadsed ning Lähis-Itta ja Läänemere kanti tehtud retki ei ühendanud miski peale paavsti õnnistuse. Vahemere sõdadega pürgiti pühade paikade vabastamise suunas, Läänemere piirkonnas seevastu oli eesmärgiks paganate ristiusustamine ja uute alade koloniseerimine. Vahemere ristsõdades loobusid kuningad ja rüütlid risti kätte võttes oma varast, Läänemere sõdades püüdsid sõdijad uute rikkuste poole.

III

„Eesti ajalugu II” sissejuhatus on tähelepanuväärne. Vaatenurka on muudetud, kuid seda ei ole korralikult põhjendatud. Historiograafia, mis eesti ajalooteostes on tavaliselt tõeliselt tugevalt esindatud, haarab vaid paari üldistavat lehekülge, milles peatutakse lühidalt ka muistse vabadusvõitluse varasemal käsitlusel. Seevastu keskaja allikate kirjeldus on vägagi põhjalik, kuigi teoses otseselt nende kasutamine ei ilmne, sest tegemist on üldteosega, mis tugineb juba ilmunud uurimistulemuste compileerimisel, nagu see üldteoste puhul tavaks ongi. Õnneks

on raamatu ilmumise kaasnenuks diskussiooni raames heitnud Eva Piirimäe valgust ka Eesti ajaloopildi sünnile (Postimees 06.02.2013). Tema kirjutatud ülevaade oleks hästi sobinud teose sissejuhatuse osaks. Nimetus „muistne vabadusvõitlus” ei ole minu arvates siiski täiesti õnnestunud, sest vabadussõja all mõistetakse üldiselt sõda, mille tulemuseks on vabadus, mitte aga vastupidine tulemus. See mõiste on aga otseselt seotud eestlaste isamaalisusega.

Retsenseeritavas „Eesti ajaloo” köites ei ole antud hinnangut selle kohta, mida inimesed kas kaotasid või võitsid 12. ja 13. sajandi sündmuste tagajärjel. Ehk oleks maksnud seda siiski teha, kokku võtta nii plussid kui ka miinused? See on nüüd jäetud lugejale, kes peab ootama „Eesti ajaloo” teostesarja esimese osa ilmumist, milles ilmneks arheoloogide nägemus selle kohta, millise paganliku maa kohalikud inimesed ristsõdijate tulles kaotasid. Valter Langi, Aivar Kriiska ja Andres Tvauri ning teiste viimaste uurimistulemuste põhjal võib arvata, et see maa ei olnud väga primitiivne. Ribapõldudega külad, muinaslinnused ja arvukad aardeleiud (mis räägivad ehk isegi orjakaubandusest) ning linnade alged tõestavad võrdlemisi kõrget arengutaset, ühiskonna kihistumist ja ka süsteemi ülal pidavat maksustamist. Kui eestlased on nende inimeste pärijad, siis ei ole – nii nagu Aivar Kriiska kirjutab (2004) – vale nimetada ka neid esivanemaid eestlasteks.

On selge, et ajaloouurimus ei tohi sisaldada väärtushinnanguid. Värvet võib aga jutustuse puhul siiski sallida, eriti juhul, kui kirjutatakse laiale lugejate ringile. Lisaks on muidugi väga vajalik analüüs. Eesti sündmusi võib vaadelda positiivses valguses, võttes arvesse naisi, orje ja teisigi ühiskonnakihte alla surunud polüteismi kadumist inimväärikust austava, seadustele tugineva kristliku monoteismi teelt. Euroopaliku kultuurstruktuuri toomine Läänemere maadesse oli osa sellest missioonist, mida baltisakslased on alati esile tõstnud oma sangariteona. See oli muidugi osa vältimatust arengust, mida võib pidada edenemiseks. Negatiivse poolena võib esile tuua äärmiselt jäiga seisusliku ühiskonna sisseseadmist. Muidugi kaotas Eesti oma algse süütuse, mis on – vähemalt romantilises meeles, aga ka ilma selleta – omaette väärtus.

Kõige olulisem oli muidugi ristiusu tulek. Rahva usk vahetus, kuigi just selle asetavad teose kirjutajad küsitavaks. Nagu „Eesti ajaloo” II köites väidetakse, ei ole usutav, et sõna *jumal* oli olemas juba paganlikus kontekstis ja tähendas ühte, ilmselt kristliku varjundiga jumalat.

Seda tõendavad paganlike jumalate nimekirjad idameresoome piirkonnast, eriti Agricola jumalaloetelu. Muinassoomlastel ja -eestlastel oli küll oma, ilmselt eri hõimudel veidi erilaadne Pantheon, mis jäi vallutuse tagajärjel kõrvale.

Ka sõna *undeutsch* kasutamise puhul võib leida küsitavusi. Mõiste *undeutsch* seostamine ainult isiku õigusliku staatusega tekitab kõhk-lusi. Võib väita, et see sõna ei olnud Liivimaal negatiivse varjundiga, kui isik esines oma õiges sotsiaalses ja keelelises kontekstis, kuid kui näiteks kingsepp püüdis ületada *supra crepidam*, muutus sõna tähendus halvustavaks. Nii kummalised on asjad siiski olnud, et kuigi keel oli vanadel aegadel ainult kommunikatsiooniva-hend, võis see ikka tembeldata või märgistada selle kasutajat küll, kui olukord oli tavast erinev. Vastavate olukordade kohta on informatsiooni vendide, oboriitide ja preislaste maadelt. Ongi hea, et teoses teisel siiski väidetakse, et „niisiis ei pruukinud keelesuhted sarnase poliitilise ja sotsiaalse arenguga maades olla ühesugused” (lk. 304).

IV

Kas „maarahvas” teadis hilisemal ajal midagi oma vabaduse kaotamise kohta? See küsimus ei ole täiesti kõrvaline, kuigi Eesti ajaloo sünni-müüdi otsimine ei olegi tegelikult keskaja uuri-mine, välja arvatud keskaegse Jüriöö ülestõusu puhul. Kui kirjutajad arvavad, et mälestused vallutusest kadusid juba ühe inimpõlve jooksul, siis võib selle aja pikkuse kohta siiski ka teisiti arvata. Rahva mälu on pikk, sest elanike hulka kuulus ka vanu, sugupõlvade piire ületavaid indiviide. Loodusrahvadki mäletavad „iidamast-aadamast” toimunud sündmusi, nii nagu ka oma esivanemaid isegi kümne põlve jooksul.

Eesti ajaloo denatsionaliseerimise kõige problemaatilisem tulemus on 1343.–1345. aasta Jüriöö talurahva ülestõusu paarileheküljeline kirjeldus. Ajaloouurimise peamine küsimus „miks?” on siin täiesti kõrvale jäetud ja – mis veel halvem – ignoreeritud allikmaterjali, et jõuda selge lõpptulemuseni. Kuna Jüriöö on väga huvitav sündmus, oleks olnud hea, kui kirjutajad oleksid vähemalt viidanud varase-matele seisukohtadele – nii rahvuslikule kui ka marksistlikule seletusele – ja seejärel lükanud need oma argumentide ja nägemusega kõrvale. Sel juhul oleks kas või ühes kohas jäetud osa ajaloopildi kujundamisest ehitustellingute alt nähtavale.

Ma ise arvaksin ülestõusu kohta, et kuna talupojad panid etteotsa kuningad, siis sellega taotleti nii võimu kui ka sõltumatust, kuigi kuningas – see sõna ongi ajastu kontekstist sõltuvalt mitmetähenduslik. Ülestõusnud kut-suvad tavaliselt juhtideks teistest seisustest pärit sõjakogemustega mehi, sest neil endil polnud sõjalise juhtimise oskusi. Just sel põhjusel se-gunevadki suurte kodusõdade puhul tavaliselt seisused. Kas Jüriöö puhul ei võinud tegemist olla samalaadse talurahva ülestõusuga kui näiteks Soome Nuia sõda 1590. aastatel, mille põhjuste hulgas olid koormiste suurendami-ne, veel alistamata rahva vastupanu ja väline ülesärgitamine. Nuia sõda annaks siin head võrdlusalainet, sest päris tavaline Vana-Liivimaa feodaalsõda ei paista see ülestõus olevat. Selle algamine Taani kuninga territooriumil näitab, et tüli ühiskonna juhtimise üle oli ülestõusu üks eeldusi. Saksa rüütelkonna ja Rootsi rolli võib võrrelda Nuia sõja hertsogi Karliga, kes õhutas oma propagandaga talupoegi ülestõusule. Minu arvates on viga, et kirjutajad pakuvad nähtusest ainult õpikulaadse pildi. Uus nägemus oleks vajanud põhjenduseks korralikku analüüsi.

Tähelepanu väärrib, milliseid mälestuspilte varasemast ajast tuleb ette Rootsi võimu jook-sul, mida tunnen paremini kui keskaega. Aivar Põldvee on juba teinud märkuse Eesti Ajaloo-muuseumis peetud väitluses, et Kuramaa kiriku-õpetaja ja hilisem superintendent Paul Einhorn kirjutas 1649. aastal, et rahvale (siis lätlastele ja liivlastele) ei peaks õpetama lugemist, sest siis nad saaksid vanadest kroonikatest teada, et on kaotanud vabaduse, ja tõuseksid üles.

Samalaadseid ülestähendusi võib leida tuntud reisimehe Adam Oleariuse raamatust, mille esimene trükk ilmus 1646. aastal. Tema arvates talupojad „mäletasid veel, et nende esivanemad olid isandad omal maal, kuid et sakslased alistasid ja orjastasid nad. Seetõttu nad ei taha purjuspäi talvel linnast saabudes anda sakslastest reisijatele teed ja kasutavad seejuures rumalaid sõnu.” Kirjeldus on seetõttu usutav, et siin esitatakse konkreetne olukord, kus reisikirjanik on tunda saanud viha sakslaste vastu. Ei ole põhjust arvata, et Olearius sai oma informatsiooni mingist kroonikast, vaid allikaks on võinud tõepoolest olla regede kokkupõrge kuskil teel Kunda kandis, kustkaudu Olearius reisis Venemaale.

Üsna märkimisväärse jälje on selles küsimu-ses jätnud ka Edmund Gripenhielm (Figreljus) 1645.–1646. aastal, jutustades, et eestlaste matustel rõõmustati surnud talupoja pärast

– nüüd on ta Toonelas ja valitseb seal sakslaste üle. See põhines õpetusel, et paha saab palga ja hea tasutakse pärast surma. See teadmine võib küll olla kirjanduslikku päritolu, sest sama mõte on eestlastega seoses esitatud ka Sebastian Münsteri „Kosmograafias”.

Kuigi informatsiooni rahva vihast vabaduse kaotamise pärast on vähe, räägib vastaspoole, saksa aadlike esinemine selgesti sellest, et ristisõjaga oli kaasnenud ka talupoegade orjastamine ja alistamine. Sageli kiitlesid muistse vabadusvõitluse üle saadud võiduga Eestimaa ja Liivimaa rüütelkonnad. Mitmetes konfliktides Rootsi riigivõimudega rõhutasid nad, et rüütelkonna poolt saadud suured privileegid olid tänuks selle eest, et nende esiisad olid vallutanud ja ristiusustanud selle maa. Järgnevalt vaatleme üht tüüpilist näidet.

Rootsi Riiginõukogus loeti Johann Reinhold von Patkuli poolt kirjutatud kirja 29. märtsist 1694. Kui tekstis jõuti kohani, kus Patkul kiitles esiisade sooritatud Liivimaa vallutamisega, puhkesid riiginõukogu liikmed naerma. Muistses suurteos ei olnud midagi uhkustamisväärset, sest see oli tähendanud, et „maa vagad ja lihtsad asukad muudeti orjadeks ja eluaegseteks pärisorjadeks”. Rüütelkond pidas neid selles osas teadmatuses, et nood ei saaks endilt „raputada viletsa orjuse iket”. Lisaks ütles Bengt Oxenstierna, et sakslased on teinud Liivimaal täiesti samalaadseid kuritegusid „mida hispaanlased on teinud õnnetute ja lihtsate ameeriklaste suhtes”.

V

Järgnevalt vaatlen „Eesti ajalugu II” sisu ja toimetamise laadi. Selle kohta võib enamasti öelda positiivseid sõnu. Raamat on hästi toimetatud ja sujuv, kuid seda on ehk liigagi palju toimetatud. Peamine vastutus langeb selles osas toimetajale ja poliitiliste osade peamisele kirjutajale professor Anti Selartile, kuid tal on olnud abiks kokku kümme noort ajaloouurijat, kes on kirjutanud teose temaatilised osad. Nendeks on olnud Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhan Kreem, Ivar Leimus, Kersti Markus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Erki Russow, Marek Tamm ja Heiki Valk ja lisaks tänatakse eessõnas 23 inimest. Tegemist on seega ebatavaliselt suure kollektiivse pingutusega.

Tekst on toimetamist silmas pidades tähelepanuväärne, sest paljudel peatükkidel on mitu kirjutajat, eriti kirikut puudutaval peatükil,

millel selle lühidusele vaatamata – umbes 30 lehekülge – on viis autorit. Kuna selliste mitme autoriga peatükkide puhul ei või täpsemalt teada, kes on mida kirjutanud, siis on raske hinnata ka eri autorite teeneid. Kõige rohkem on selles mõttes kirjutanud Inna Põltsam-Jürjo, kelle käejälg ilmneb tervelt viies eri peatükis. Või on asi hoopis selles, et tekstid on toimetamise käigus tükeldatud ja lõhendatud või pikendatud omalaadses „Prokrustese sängis” ühtse teksti ja samalaadse pitseri saavutamiseks?

Sissejuhatuse järel algab teos ülevaatega keskaegse Liivimaa sünnist, mille on kirjutanud neljast uurijast koosnev rühm – Anti Selart, Ivar Leimus, Linda Kaljundi ja Heiki Valk. See kirjeldus Liivimaa poliitilisest keskajast (lk. 25–62) kulgeb sujuvalt. Erinevalt temaatilistest peatükkidest vaadeldakse siin kogu Liivimaad, ka selle läti-liivi osa, mis on muidugi kiiduväärne. Teksti ülepingsutatud rahvusvahelist suunda näitab siin veidi naeruväärne tuntud paavsti leegaadi Modena Wilhelmi või Vilhelm Sabinalase ristimine Guglielmoks. Itaalia ei ole siin küll omal kohal ja kui ka saksa keel ei kõlba, siis eelmainitud härra kasutas teatavasti ladina keelt, nii nagu ilmneb hästi ka leheküljel 56 esitatud Eesti arhiivide ühest vanimast dokumendist. Ka tema pitseril seisab: Williel.

Eespool mainitud nelja autori kirjutatud poliitilise ajaloo osa on oma loomult üsna kirjeldav. Selles puudub näiteks järeldus, et Eesti ajaloo käiku muutnud ristiretk oli üks õnnestunumaid ristisõdade seas, mida ajalugu tunneb, sest selle ajastus oli – nii nagu Dick Harrison kirjutab oma teoses „Gud vill det!” (2005) – täiuslik. Muuseas, ka seda autorit kasutatud kirjanduses ei näe. Retkes osalejad koguti kiiresti kokku suure inimeste valitsedes ja nad saavutasid lühikese aja jooksul võimu suure ala üle, seda küll rohkem oskusliku diplomaatia kui sõjaliste oskuste abil, ja enne kui tugevam vastupanu oleks tõusnud. Sõjaretk toimus tõepoolest viimasel hetkel, sest nii Novgorod kui ka Leedu himustasid juba sama saaki ja on kerge ette arvata, et Eesti hilisem ajalugu oleks kujunenud hoopis teistlaadseks, kui maa oleks liidetud mingi muu kultuuripiirkonnaga.

Järgmine peapeatükk, Heiki Valgu ja Anti Selarti kontsentreeritud esitus varakeskajal toimunud muudatuste kohta paganaajaga võrreldes (lk. 63–80), on üks raamatu huvitavamaid. Uus on muu hulgas ilmselt põhjendatud arvamus, et osa ristiusustamise-eelse aja muinaslõunast olid kasutusel ka vallutusjärgsel ajal, mitte küll hilisemal Liivimaal, vaid Eestimaa ja Saaremaal.

Eestimaal säilisid ka muinasmaakondade nimed, mis Liivimaa poolel hävisid. Tundub siiski, et aladel, kus ei olnud toimunud võitlusi, säilis endine võim kaua ja see ilmneb ka ala vasalkonna koosseisus. See tähelepanek jagab vallutatud maa kahte ossa – vägivaldselt alistatud ja uue olukorraga rahulikumalt kohanenud aladeks. Siin tekib paralleel Rootsi võimuperioodiga, mil areng sõltus paljuski sellest, kas alistumine oli toimunud kapitulatsiooni (*per pacta*) või vallutuse teel.

Järgnevates temaatilistes peatükkides käsitletakse raamatu ülesehitusest sõltuvalt keskaega igas peatükis algusest kuni lõpuni teatmeteose moel. „Eesti ajalugu II” sobib seega õieti paremini teatmeteose moel kasutamiseks kui ühekorraga läbilugemiseks, mis on teose massiivsust arvestades muidugi positiivne. Eriti rahul võib olla peatükiga „Liivimaa poliitiline ja õiguslik korraldus”, mille ulatuslikud tähtsamad osad on kirjutanud Tiina Kala, Juhan Kreem ja Anu Mänd. Siin on raudne annus põhjapanevat informatsiooni keskaja ühiskondliku korralduse, piiskopkondade, Saksa ordu, aadlike ja vasallide ning linnade kohta (lk. 81–140). Need osad annavad suurepärase aluse ka Eesti ajaloo hilisemate perioodide esitlustele.

Järgnevalt toimub uuesti hüpe poliitilise ajaloo poolele: Anti Selart kirjutab võitlusest ülemvõimu pärast Liivimaal 14. ja 15. sajandil (lk. 141–154) ja Juhan Kreem hiliskeskajal ehk ajavahemikul 1400–1550 saavutatud õrnast võimutasakaalust (lk. 154–165), mis tõi kaasa Saksa ordu võimu kasvu. Nii nagu teose alguses, on ka siin sündmuste areeniks uuesti kogu Liivimaa, Riia kaasa arvatud. Poliitikast siirdub lugeja järgnevalt mitmekülgsele temaatilisele tervikusele nimega „Majandus ja rahvastik” (lk. 167–250), mille pikad alapeatükid „Rahvastik”, „Maamajandus ja külaharvust”, „Kaubandus ja rahandus” ning „Käsitöö” on kirjutanud Anti Selart, Heiki Valk, Inna Põltsam-Jürjo, Ivar Leimus, Anu Mänd ja Erki Russow. Tekstid on sisu poolest rikkad, imestama paneb ainult üksjalal määratlemine (lk. 195). Tähelepanu pööramine tema poolt haritava maa-alade iseloomule on hämmastav, sest keskajal hinnati maa suurust ja vastavalt ka koormisi ikka külv järgi, maa-alale hakati tähelepanu pöörama alles 17. sajandil. Sel põhjusel tundub usutavam siiski varasem seletus, mis tugineb sisse nõutud koormistele.

Kui kellelegi teose autoritest tahaks anda eriliselt kõrge hinde, siis see langeks Ivar Leimusele tema osa eest peatükis „Kaubandus ja rahandus” (lk. 203–228). Tegemist on tiheda, nauditavalt

kirjutatud teabepaketiga eriti keerulisel teemal, mis autori kitsama eriala osas, mündinduses, muutub teaduslikuks alustekstiks. Kiitust väärrib ka järgnev, Anu Mäni ja Erki Russowi kirjutatud väga asjalik osa „Käsitöö” (lk. 229–250). Selles osas kaldub „Eesti ajalugu II” puhtast ajalookirjutusest interdistsiplinaarsele teele, etnoloogia ja kunstiajaloo suunda. Vaatenurga vahetuse tulemusel hakkab rohkem esile tõusma ka teose illustratiivne pool ja selle informatiivne väärtus tõuseb.

„Eesti ajalugu II” järgnevas osas on vaatluse all Liivimaa kultuurielu, ühendatuna pealkirja alla „Kultuurivormid” (lk. 251–398). See üsna massiivne osa jaguneb alapeatükkideks „Kirik ja usuelu”, „Kirjakultuur”, „Elukeskkond”, „Linna- ja linnakultuur” ja „Talurahva kultuur”. See jaotus on omapärane ja selle üle võiks ka vaielda, kuid selles ilmneb väga selgelt maastiku ja keskkonnakultuuri tõus kaasaegse ajaloo uurimise keskmesse. Kokkuvõtlikult võib öelda, et selle teose viimane kolmandik on olnud igati asjatundliku ja hea suletööga noorte teadlaste käes. Sujuva ja vaatenurkade poolest rikka teksti eest on põhjust tänada Tiina Kala, Marek Tamme, Anu Mändi, Heiki Valku, Inna Põltsam-Jürjot, Kersti Markust, Erki Russowit ja Anti Selartit.

Mind isiklikult võlus kõige rohkem alapeatükk „Kirjakultuur” (lk. 293–314), millest tõepoolest ilmneb, kuivõrd rikas on Eestimaa ja Liivimaa profaanne ajalookirjutus olnud ja kui palju oli see arenenum, võrreldes samaaegsete Rootsi ja Soome pühakute legendide ja kuningaid ülistavate, vägagi tendentslike kroonikatega. Eesti on selles mõttes tõepoolest Kesk-Euroopa, mis on mõnesaja aasta võrra Põhjalast eespool. „Eesti ajalugu II” teksti on rõõm võrrelda kõige uuemate uurimistulemustega Põhjamaades, kas või Tuomas Heikkilä raamatuga „Pyhän Henrikin legenda” (2005) (eesti keeles „Püha Henriku legend”) või Per-Axel Wiktorssoni teosega „Avskrifter och skrivare” (1981) (eesti keeles „Koopiad ja kopeerijad”). Mis aga selles esituses täieti puudub, on kirikus lauldud ja loetud liturgilise kirjanduse (*graduale, lectionarium, breviarium, hymnarium* jne.) käsitlus. Võib küsida, miks, kui ühest selle kirjanduse erilise alast, kalendaariumidest, on siiski märkus olemas, samuti kaks suurepärase värvipilti, küll hoopis teises peatükis? Pargamendilehtede uurimine on Põhjamaades arenenud eriliseks, vägagi huvitavaks teadusalaks, mille suuremad nimed praegusel hetkel on Jan Brunius ja Ilkka Taitto. Kuna keskaeg on teoses „Eesti ajalugu II” venitatud üsna kaugele 16. sajandisse ja ka

reformatsiooni poolele, siis on „Kirjakultuuri” peatükki olnud võimalik meeldival moel sisse viia ka märkus esimeste eestikeelsete trükiste kohta.

Elavdav uuendus teose lõpupoolel on kahtlemata selles peatükis sisalduv ulatuslik alapeatükk nimega „Elukeskkond”. Sellesse on kogutud materiaalne informatsioon teoses juba varem abstraktsel moel vaadeldud nähtustest, rahvast, kirikutest, aadlikest ja kodanlastest – kogu elu materiaalse poole kohta. Nii on ka tänapäeval rõhutatud „avatud ruumi” mõiste saanud teoses oma koha. Keskkonnakultuuri kirjeldus edeneb lihtsamalt (teed, koolmekohad, rahvalikud ehitised) keerulisemale (kirikud, linnused, linnad) ning on esituse lõpuosas juba puhas arheoloogia ja kunstiajalugu. Kaunis kaasaegne fotomaterjal pakub lugejale mõtteainet. Värvidest rikas keskaeg on Eesti maakohtadest kadunud, sest maakirikute vanad lubjakivimaalingud – *Biblia pauperum* – on kõikjal ülelupjamise tulemusel hävitatud ning vasalli- ja rüütelkonnakindluste asemel on enamasti ainult varemed. Seetõttu võib keskaja vaimu leida ainult müüridega ümbritsetud linnadest, eelkõige Tallinnast, mille vanemad osad oma skulptuuride ja altarimaalidega kaunistatud kirikutega moodustavad tõepoolest unikaalse keskaegse muuseumi. Raamatus on olemas väga head keskaegse talu, kiriku, linnuse ja linnakvartali rekonstruktsioonid (lk. 319, 105, 335 ja 344).

„Eesti ajalugu II” viimased peatükid kannavad nime „Linnakultuur” (lk. 355–382) ja „Talurahva kultuur” (lk. 383–398), kuhu on kogutud mitmekülgne teave nii linlaste kui ka maaelanike elust, eriti elurütmit ja praktilisest tegevusest mitmeski tähenduses (päevarütm, inimese elukaar või rütm inimelus) ning saadud lõpuks vägagi uhke inimlähedane ja mitmekülgne pilt. Selles osas on täiuslikult kirjeldatud elu rõõmsam pool – peod ja toit, rietus ja abielu –, samuti naise seisund, vaestehoolekanne, haigused ja surm, aga ka maaelanike vaimne kultuur, riided ja ehted.

Erinevalt eelmainitud peatükkidest on teose viimane peatükk „Tagasivaade” (lk. 399–400) liiga lühike ja sellest jääb ebaeenev mulje. Mil-line on keskaja pärand kaasajale ja eriti Eestile, on selle peatüki teema. Sellest oleks võinud kirjutada küll tunduvalt rohkem ja põhjalikumalt. Teoses, milles on esitatud uus tõlgendus Eesti ajaloo kohta, oleks võinud olla ka korralik, üksikasjalik ja kordusi mitte kartev kokkuvõte! Laisk lugeja satub alati raskustesse, kui raamatus puudub kokkuvõte, kust saab kerge vaevaga

ülevaate kogu raamatu sisust.

VI

„Eesti ajalugu II” on mõnes suhtes märkimisväärtne teos, kuid niisugune on kogu see sari, kuueköiteline „Eesti ajalugu”, mille kaks osa (esiajalugu ja varauusaeg) on veel ilmunud, kuid ilmuvad ilmselt peagi. Sari – eelkõige selle esimesed, juba varem ilmunud osad – jätab võõra silma jaoks küll ehk veidi kuiva mulje oma tihedate neljaveeruliste lehekülgedega, kuid sisu poolest on teosed raskekaalulised. Seda on muidugi märgatud, sest sarja kuues osa „Vabadussõjast taasiseseisvumiseni” sai 2005. aastal parima ajaloo teose auhinna ja võimalik, et ka retsenseeritav teos ei jää sellest maha. Kuidas asetub „Eesti ajalugu” aga rahvusvaheliste koguteoste taustale?

Oma kogemusele tuginedes võrdleksin uut sarja eelkõige Soomes ja Rootsis viimasel ajal ilmunud kodumaa ajaloo üldesitlustega. Need erinevad Eesti mudelist selle poolest, et algatus ja teostus on olnud erakirjastuste käes, kes on küll arvatavasti saanud finantseerimist mitmesugustest fondidest. Nii on praegu kõige viimane Soome ajaloo üldkäsitlus ilmselt Schildti kirjastuse rootsikeelne „Finlands historia” (4 osa, neljas trükk 1998–1999), millele lisaks on Soomes ühe- või kaheköitelisi ühe autori kirjutatud üldteoseid (nende hulgas Pentti Virrankoski suurepärane kaheosaline „Soome ajalugu”, 1138 lehekülge, 2001). Muidu on Soomes ajalugu hajutatud mitmetesse ajaloo eriharude üldesituste sarjadesse, nagu „Soome kultuuriajalugu”, „Soome teaduse ajalugu”, „Soome agraariajalugu”, „Soome ajakirjanduse ajalugu” jne.

Rootsis on köidete arvu poolest suurim üldesitlus Bonnierite „Den svenska historien” (15 osa, mitmeid trükke), mille põhivorm pärineb 1970. aastatest, kuid mis ei ole päris teaduslik. Selle korvamiseks on hakanud ilmuma ühelt poolt Signum-kirjastuse „Signums svenska kulturhistoria” (8 osa, hakkas ilmuma 2004) ja teiselt poolt Norstedti täiesti uus, mitmeosaline „Sveriges historia” (suurriigi aega käsitlev osa ilmus 2011). Need Põhjamaade teosed on kõik kõrgetasemelised, kuid nendes ei ole kogu ajaloolaskonna ühispingutuse pitserit nagu „Eesti ajaloo” puhul. Autorite – peamiselt professorite – arv on tunduvalt väiksem ja enamik peatükke on ühe ainukese uurija töö tulemus, või on kogu raamatugi kirjutatud ainult üks teadlane. Põhjamaade üldkäsitlustes ilmneb tavaliselt

seetõttu ka autori individuaalsus, subjektiivsus ja ka stiili elegants. Nendes on püütud ainult osaliselt uuesti üle kirjutada rahva suurt ajalugu, mitte seda ühtlustades, vaid autori omanäolisust säilitades.

Eesti ajaloosari on siis tunduvalt akadeemilisem – uurijate, kel pea kõigil doktorikraad, ühine pingutus. Kas selles osalemine on olnud omalaadne autoriteedi küsimus? Mitme autori poolt kirjutatud peatükid on tekkinud teatavate kompromisside tulemusel ja nende puhul ei või alati öelda, et Kleio on üks muusadest, sest individuaalsele stiilile ei ole jäänud siin ruumi. Ilmselt on ka keeleline toimetamine ühtlustanud sõnakasutust ja muutnud selle triviaalsemaks.

Kuigi üldhinnangut kogu sarja kohta ei saa veel anda, sest kõik osad pole veel ilmunud, võib seni ilmunu põhjal väita, et sarja tase on väga kõrge ja ilmselt peab see ka ajale hästi vastu.

„Eesti ajalugu II” teene on see, et selles püüeldakse kõige suurema aktuaalsuse poole. See on ilmselt ka kogu sarjas kõige põhjalikumalt toimetatud köide. Bibliograafias on valdav osa kasutatud kirjandusest uus, enamasti ilmunud 1990. ja 2000. aastatel ning sinna on mah- tunud ainult mõni üksik klassikaline teos ja ka mõni vanem allikapublikatsioon, kuid muidu on pürgimus värske poole ilmne. Samaaegselt jätab valik väga rahvusvahelise mulje, sest loetelus domineerivad inglise- ja saksa- ning poolakeelsed teosed. See on teatud määral siiski petlik, sest rahvusvahelises tähendab siin õieti eelkõige saksa kultuuriruumi, seevastu prantsuskeelset ega ka Skandinaavia keeltes ilmunud kirjandust nimekirjast ei leia. Omakeelne keskaja uurimus jätab selle kõrval suhteliselt õhukese mulje, koosnedes peaaesjalikult väiksematest eri ajakirjades ilmunud artiklitest.

Teoses on oluline tähtsus illustratsioonidel. Kuigi illustratsioonid on enamasti mõõdetelt väikesed, on need kvaliteedilt suurepärased ja osa neist on avaldatud esmakordselt. Kaasaegsed joonistatud kaardid on oma värviskaala poolest oivalised ja näitavad seda, kuivõrd eripalgelisi nähtusi on võimalik visuaalselt elavamaks muuta. Teose vorm väärib siiski ainult kiitust, muidugi sellele antud raamides, ja retsensent võib vaid soovida, et raamat leviks hästi. Lootust sellele annab ka raamatu ümber tekkinud üllatavalt intensiivne väitlus.

Lõpuks, Eesti ajaloo varasem nägemus muistsest vabadusvõitlusest on olnud osa eestlaste isamaalisusest. Sel on olnud väärikas roll nii 1918.–1920. aastate Vabadussõjas kui ka Eesti taasiseseisvumisele viinud liikumises 1980.

aastate lõpust alates, kusjuures viimase üheks katalüsaatoriks olid professor Sulev Vahtre loengud Eesti keskajast noortele ajalooüliõpilastele. Võib öelda, et osaliselt nendest sai alguse laulev revolutsioon. Võime küsida, kas ajaloo ümberhindaja, professor Anti Selarti koolkonna piirist kasvab välja samalaadne innustus euroopluse suhtes, mis on samuti ilmselt vajalik. Kui on nii, siis on riigis kõik üsna hästi.

Kari Tarkiainen

soome keelest tõlkinud

Ülle Tarkiainen